

לשוננו לעם

עורכים: דוד טלשיר, חיים א' כהן, יוסף עופר

מתוך

כרך מו, תשנ"ה

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

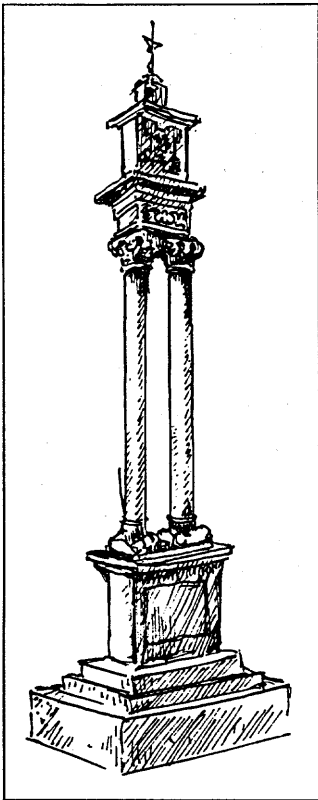
כתובות עבריות באיטליה

מן המאות הט"ז והי"ז

א. כתובת במונזה משנת 1575

מונזה (Monza, קרי: Mondza) היא עיירה סמוכה למילאנו ונראית עמה, הידועה לכל איטלקי רגיל על שום שלושה דברים: בשנת 1922 נבנה שם מסלול למרוץ מכוניות, בשנת 1900 נרצח בה מלך איטליה אומברטו הראשון, ובכנסייה הראשית שלה נשמר "כתר הברזל", שבו הוכתרו מלכי איטליה בימי

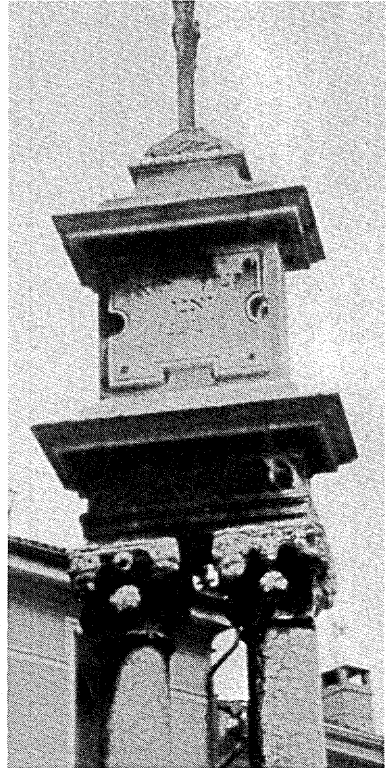
הביניים ואף נפולאון הוכתר בו בשנת 1805. כתר זה של זהב טהור הוא, ולמה נקרא "כתר הברזל"? מפני שיש בתוכו פס של ברזל, עשוי, לפי מסורת נוצרית עתיקה, מאחד המסמרים של הצלב של ישו. אך אין בכוונתי לעסוק כאן במלכים ובמכוניות, אלא במצבה שהוקמה בכיכר הקתדרלה של העיר הזאת בשנת 1575, כאשר נעצרה אחת מאותן המגפות שהיו שכיחות בימים ההם, ובמה שכתוב בה. מצבה זו עשויה שני עמודים תאומים הניצבים על בסיס אחד, ועל ראשם לוח אבן ובו שתי כתובות, אחת מזה ואחת מזה, ומעליו דמות הצלב. אחת מכתובות אלו לטינית היא, וזו לשונה: *Occisus es et redimisti nos*, כלומר 'אתה נהרגת ואותנו גאלת': כוונת המילים היא שישו, שפסלו עומד מעל הכתובת, גאל במותו את האנושות, לפי אמונת הנוצרים, ועתה הציל את אנשי העיר מן המגפה. על בסיס המצבה חרות תאריך הקמתה (1575, כאמור), ונוספה שם בשנת 1900 עוד כתובת לטינית המודיעה שבאותה שנה שופצה המצבה.

מצד שני של לוח האבן יש כתובת
עברית, וזה לשונה:

קטיל הוא
ואנו
נושענו

האותיות העבריות צורתן נאה, והן אף מנוקדות ניקוד נכון. ברור שזהו התרגום של המשפט הלטיני, אם כי לא תרגום מדויק. הלשון אינה טבעית ואינה שוטפת, ובייחוד קשה הביטוי הארמי קטיל הוא, על דרך "קטיל בְּלֶאֱשָׁר" (דניאל ה, ל). אולם בביטוי המקראי סדר המילים מוכתב על ידי התחביר, כי הוא בא אחרי תיאור זמן - "בַּיּוֹם בְּלִילְיָא קטיל בלאשאר", מה שאין כן פה. ועוד מוזר השימוש בכינוי המדברים אנו מלשון חכמים. זה היה כנראה מעשה של הבראיסט נוצרי של אותם הימים, ולא מן השורה הראשונה, אשר ביקש להתפאר בבקיאותו בלשון הקודש.

מי שירצה לקרוא עוד משפט עברי באותה העיר, לא יצטרך להרחיק לכת, אלא ייכנס לקתדרלה עצמה, ושם יראה באחד הפרסקות המכסים את קירותיה את התמונה הקרויה באיקונוגרפיה הנוצרית "האילן של ישי", הוא אילן הייחוס של מושיעם, הצומח מישי, ואשר כל אחד מענפיו נושא אחד ממלכי יהודה. בפרסקו זה כל מלך מחזיק בידיו לוח שבו כתוב שמו בלטינית, ובאמצע נמצא הצלב, כאשר מעל ראשו הטבלה המוסרת משפט אחד בשלוש לשונות - עברית, יוונית ולטינית; הנוסח העברי אומר:

ישו נצרי מלך היהודים

משפט זה, בצורה זו או בשינויים קלים, נמצא ברבות מתמונות הצלב, כי הוא מתאים למסופר באבנגליונים. הפרסקו נעשה במאה הטי"ו על ידי צייר שלא מן הידועים ביותר, ושמו ג'וזפה ארצימבולדו (Giuseppe Arcimboldo, נולד ב-1530 בקירוב ומת ב-1593).

ב. כתובת בוונציה משנת 1553

ניסע מכאן לוונציה, ונעמוד באחת מכיכרות העיר, שבה נמצאת הכנסייה של יוליאנוס הקדוש (San Giuliano), וכאן מצפה לנו כתובת עברית יפה בהרבה מזו של מונזה. כנסיית סאן ג'וליאנו נבנתה בצורתה הנוכחית בשנת 1553 על ידי האדריכל הדגול יאקופו סאנסובינו (Jacopo Sansovino), בתרומה כספית של רופא ומלומד בשם תומאזו ראנגונה (Tommaso Rangone). החזית בקווים קלאסיים מובהקים, ובמרכזה שער כניסה גדול ומקומר. כאן יש לנו שלוש כתובות, אחת בלטינית, אחת ביוונית ואחת בעברית - לפי האידאל של ימי הרנסאנס של Homo trilinguis, כלומר "איש בעל שלוש לשונות", אותן שלוש לשונות שראו בהן את יסוד התרבות והדת של העולם הנוצרי, ושכל מי שרצה להיחשב למלומד שומה היה עליו להכירן. הכתובות אינן מתרגמות זו את זו, אלא התכנים שלהן שונים. נניח ליוונית וללטינית, ונביא את הנוסח העברי:

טומאז פלוליגוס מראוינה אשר חבר
 ספרים הרבה בחכמות שונות וגם מצא
 דרך להאריך חיי האדם יותר ממאה
 ועשרים שנה * ובנה משלו בשנת
 הבריאה ה אלפים שטו

זהו השבח למממן הבנייה, אותו תומאזו ראנגונה מן העיר ראוינה שכבר הזכרנו, המוכתר כאן בתואר "פילולוגוס" (כך הכתיב הנכון לפי שתי הכתובות האחרות), כלומר מלומד, איש ספר וספרות; לדברי הכתובת הזו

הוא היה גם רופא דגול, עד כדי כך שמצא דרך להאריך את חיי האדם גם מעבר למה שהגיעה הרפואה של ימינו, והוא מת בשנת הישטי"ו לבריאת העולם, היא השנה 1554-1555 לספירה הרגילה. אי אפשר שלא להתפלא על הלשון היפה והשוטפת (בניגוד למה שראינו במונזה), הנשמעת כמעט כלשון ימינו בצרפה ללא דיסהרמוניה יסודות מתקופות שונות. אנו מוצאים כאן, למשל, את הביטוי **חבר ספרים הרבה** הבנוי לפי "עשות ספרים הרבה" שבקהלת (יב, יב), בהמרה ההכרחית של **עשה בחיבר** כי בלשון הרגילה אין "עושים" ספרים; את הביטוי המשנאי **משלו** בהוראת 'מהונו', 'מרכושו'; את הפועל **חיבר** בהוראת 'פָּתַב', כבלשון ימי-הביניים; את התואר **שונות** ("בחכמות שונות") בהזת עיקר מובנו מן 'נבדלות' לימרובותי, על דרך תארים דומים בשפות אירופה (איטלקית: *molteplici = diversi*, אנגלית: *several = various*, צרפתית: *plusieurs = differents* ועוד). הכתיב מדויק; האותיות היפהפיות נשתמרו היטב; סגנונו מאופיין בכך שהקנים הזקופים שלהן מופסקים באמצע על ידי נקודה, והם מזכירים לנו בזה את אלה של מילות הפתיחה בתנ"ך שלם, כתבי-יד מן השנה 1438 השמור בספריית פְּרִיז בגינובה (Genova, Bibl. Berio, Mss. B.H. 1), וגם את אלה של הכתובת "דע לפני מי אתה עומד" על לוח אבן גדול מפאדובה מן המאה הטי"ו הנמצא עתה בבית הכנסת האיטלקי בירושלים. אפשר להצביע על טעות קלה אחת (מלבד הכתיב השגוי "פלוליגוס" שכבר ציינו), והיא הכתיב של השם **טומאז**, שבהיותו נובע מן הארמית **תאומא** (בעברית **תאום**) היה צריך להיכתב בתי"ו ולא בטי"ת. גם התאריך לבריאת העולם משלים יפה את האופי העברי של הכתובת (והוא משום מה גדול ביחידה אחת מן התאריך אוקטובר 1553 לשה"נ שבכתובת הלטינית).

בוונציה לא חסרות כתובות עבריות נוספות, ביניהן אחת בכנסיית סאן מוזה (San Moise = משה הקדוש), מן השנה 1688, המציגה את הנוסח של עשרת הדיברות כפי שהוא בספר שמות (כ, ב-יז) כמעט בשלמותו, ולא בקיצור לשתי התיבות הראשונות של כל דיבר כפי שמקובל לרוב. את הדיון עליהן נשאיר להזדמנות אחרת.

ג. כתובת בפירנצה מסוף תקופת בית מדיצ'י

המטייל בחלק של העיר פירנצה ש"מעבר לארנו", כלומר דרומה לנהר ארנו החוצה אותה, יראה באחד הרחובות לוח שיש יפה קבוע בקיר של בית אחד,¹ ובו כתובת בת 11 שורות: חמש שורות בלטינית בראשיתה וארבע שורות בסופה, ובאמצע שתי שורות בעברית; כל האותיות, הן הלטיניות והן העבריות, יפות וברורות. בראש הלוח חרותות האותיות DOM, ראשי תיבות

של הביטוי "לאדון הטוב והגדול" (Domino Optimo Maximo), ותחתיהן התאריך: A.D.M.D.C.XXXVII - שנת האדון 1627. מה טיבה של כתובת זו? בתולדות העיר נמצא, שמראשית המאה הי"ד עד אמצע המאה הי"ט עמד במקום זה מנזר ושמו Convento delle Convertite כלומר, "מנזר של בעלות התשובה", שמטרתו להיות בית מחסה לנשים פרוצות שחזרו למוטב. בשנת 1627 הרחיבו ושיפצו את המנזר הזה פרדיננדו השני לבית מדיצ'י, "דוכס גדול" של טוסקאנה (המכונה כאן "אטרוריה" על שם העם שישב בה בזמן קדום), ואמו מריה מגדלנה, והכתובת באה להנציח מעשה זה. החלק הראשון של הכתובת מתאר את המעשה:

פרדיננדו השני דוכס גדול של אטרוריה
ומריה מגדלנה אמו ארכידוכסית של אוסטריה
השלימו את בניית הבית הזה במתת חסד,
כדי ששומרת הצניעות
תימלט מן הכסף של אויב הטהרה

אחרי זה באים דברי שבח, בעברית ובלטינית. וזה לשונן של שתי השורות בעברית:

לאהבת האל עשו חסד · מעלת רוממות
רוזנינו נגד הח"סד:

אותו רעיון מבוטא בלטינית, בשורות האחרונות, במילים אלו: "נלהבים מאהבת האל נסיכינו השלויים הציגו דוגמה של יושר גדול נגד אי-יושר כביר".

המילים העבריות נוקדו ניקוד מלא ומדויק ברובו. יתר על כן יש לשים לב לכמה פרטים: המשפט מתחלק לשתי צלעות על ידי סימן האתנח בחי"ת של חסד שבשורה הראשונה ועל ידי נקודה באמצע גובה השורה אחרי אותה מילה; ההברה המוטעמת של כל מילה מסומנת במתג, פרט למילה חסד, שבה האתנח מציין גם את ההטעמה, ופרט למילה נגד - שחסרון המתג בה הוא אולי מחמת שכחה, ודוק: במילה עשו המתג נתון בהברה הראשונה, לפי הכלל של נסוג אחור, הבא למנוע את סמיכותן של שתי הברות מוטעמות; המילה חסד שבסוף המשפט נושאת גרשיים, הרגילים בכתיבה הרבנית כדי להדגיש שימוש מליצי או חריג של המילה. ואמנם, התיבה חסד מייצגת זוג של הומונימים שיש להם במקרא משמעויות מנוגדות: חסד¹ שהוראתה חיובית, 'מעשים טובים', 'רחמים', 'חן' וכדומה, באה במקרא למעלה ממאתיים פעם, והיא קשורה למילים אחרות מאותו השורש, כגון חסיד, התחסד; חסד² שהוראתה שלילית, 'תועבה', באה במקרא רק פעמיים: "ואיש אשר יקח את אחתו [...] חסד הוא ונכרתו לעיני בני עמם" (ויקרא כ, יז), "חסד לאַמִּים חטאת" (משלי יד, לד) - לפי אלה המפרשים את המשפט: 'החטאת היא חרפת העמים', ופעם אחת גם בספר בן-סירא (מא, כב).² בכתובת באה חסד פעמיים, בפעם הראשונה בהוראתה הרגילה, ובשנייה - בהוראה הנדירה. המשפט העברי שואב אפוא את האלגנטיות המתוחכמת שלו מן הניגוד בין שתי המשמעויות של חסד. ניגוד זה מופיע גם בחלק הלטיני המזכיר יושר (honestas) כנגד אי יושר (inhonestas), והוא אף משקף את הנאמר בחלק הראשון של הכתובת, המעמת את שומרת הצניעות עם אויב הטהרה. אולם הניגוד חסד¹/חסד² הוא חריף ומרשים יותר משני הניגודים הלטיניים: כאן תיבה אחת נושאת את שתי המשמעויות, ואילו בניגוד honestas/inhonestas ההוראה השלילית שקופה בהיותה נשענת על תחילת השלילה in-, והניגוד שומרת צניעות / אויב הטהרה מבוטא פשוט במילים שונות. לכן נראה שהטקסט העברי הוא אשר הִכְתִּיב את מבנה הכתובת כולה, והוא בוודאי פרי עטו של הבראיסט מיומן גם אם עלום שם, שהיה מצוי בחצר בית מדיצ'י. מליצות שיסודן הומונימים בעלי מובן הפוך (אנטונימים) אינן נדירות בספרות העברית. בשנת 1847 יצא לאור באמסטרדם ספר בשם "קרן הפוך" ליונה פארזאנגער "על שורשים המתהפכים במקרא עם הוראותיהם", ובמבוא לספר זה נמצא אותו משחק עצמו במילה חסד שמצאנו בכתובת, וכך נאמר שם:

לכי בתי / פרי עטי / מאתי / נא שותי //
אָל בּוֹחַן / בְּקוֹ חֶסֶד / וּמְצֵאֵי חֵן / וְאֵל חֶסֶד.

הערות

* תודתי לידידי ששון ולואיזה נאור אשר כיוונו אותי לכתובת שבמונוה, לפרופסור עמוס לוצאטו שהוביל אותי בסמטאות ונציה עד הכנסייה סאן ג'וליאנו, לגבי ג'י סולם, שהמציאה לי את תצלום הכתובת שבה, לאריאל ורדי אשר העיר את עיניי בדבר אותיותיה, ולאחייני ד"ר מיכאל צרפתי שהפנה את תשומת לבי לכתובת שבפירנצה.

1. המקום המדויק הוא: Via del Campuccio, מסי 45.
2. ראה י' ידן, מגילת בן-סירא ממצדה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 23; ר' ויס, משוט במקרא, ירושלים [חש"ד], עמ' 146-148.